

УДК 93/94[37.014.5:37.08](477.54)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/26.195777>

Наталія САЛТАН,
orcid.org/0000-0001-9772-8804
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури
(Харків, Україна) nataliiasaltan@gmail.com

ПРОЛЕТАРІЗАЦІЯ ЯК НАПРЯМ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ 20–30-Х РР. ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКОВА)

Стаття присвячена механізму регулювання соціального складу закладів системи професійної освіти. Боротьба за пролетаризацію освіти стала одним із найголовніших завдань партійних та освітніх органів. Пролетаризація передбачала низку заходів, спрямованих на зміну соціального складу учнів навчальних закладів у бік вихідців із робітничо-селянського середовища. На початок 1920-х за соціальним походженням це були переважно службовці, діти службовців, діти дрібних торговців та заможних селян. Діти робітників склали лише 18,9% студентства. У результаті кампанії пролетаризації станом на 1931 р. питома вага вихідців із робітничого прошарку досягла 52%.

Напрямами пролетаризації виступали нормування соціального складу учнівського та студентського контингенту, репресії серед студентства, організація підготовчих факультетів для дорослого населення, яке не мало належного рівня освітньої підготовки, тощо. Щоб забезпечити приток лояльних до влади студентів, було введено практику навчання за відрядженнями. Їх надавали партійні, адміністративні, профспілкові органи (Харківський губернський комітет КП(б)У, губернський комітет незаможних селян, губернські профспілкові осередки, губернський воєнкомат). Окремо рекомендувало на навчання саме підприємство. На нього покладался обов'язок перевіряти моральний стан та соціальне походження кандидата. Кампанії перереєстрації були спрямовані на виявлення студентів, що приховували своє соціальне походження.

До новацій, викликаних часом, слід також віднести послаблені вимоги до студентів. Так, у 1921 р. підсумкові оцінки було скасовано, замість них почали робити позначку «зараховано»; атестати замінювалися на свідоцтва про прослуховування курсів; для вступу до ВНЗ не треба було подавати атестат про закінчення школи, перевірявся лише рівень знань абітурієнта. Радянська система освіти була орієнтована на масовість, виходячи з принципу про освіту як найважливішого компонента прогресу соціалістичного суспільства. Зворотнім боком пролетаризації освітньої системи став низький освітній рівень абітурієнтів. Тому в 1926 р. система навчання за рознарядкою була відмінена. Повернулися до вступних іспитів.

Ключові слова: пролетаризація, підготовка кадрів, Харків.

Nataliia SALTAN,
orcid.org/0000-0001-9772-8804
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Humanities
of the Kharkiv State Academy of Physical Culture
(Kharkiv, Ukraine) nataliiasaltan@gmail.com

PROLETARIANIZATION AS A DIRECTION OF THE BOLSHOVITSK EDUCATIONAL POLICY OF THE 20–30'S OF THE XX CENTURY (BASED ON KHARKIV MATERIALS)

The article is devoted to the mechanism of regulation of the social composition of vocational education institutions. The struggle for the proletarianization of education has become one of the main tasks of party and educational bodies. Proletarianization envisaged a series of measures aimed at changing the social composition of the students of the educational institutions towards the immigrants from the working-peasant environment. By the early 1920s, by social origin, they were mostly employees, children of servants, children of small traders and wealthy peasants. Child workers accounted for only 18.9% of the student body. As a result of the proletarianization campaign, as of 1931, the proportion of immigrants from the working class reached 52%.

The directions of proletarianization were normalization of the social composition of the student and student contingent, repression among the students, organization of preparatory faculties for the adult population, which lacked the proper level of educational training, etc. In order to ensure an influx of loyal students, the practice of business trips was introduced. They were provided by party, administrative, union bodies. Separately recommended for training the compa-

ny itself. They were required to verify the candidate's moral and social background. The re-enrollment campaigns were aimed at identifying students who were hiding their social background.

Time-consuming innovations also include weakened student requirements. Thus, in 1921 the final grades were canceled; instead, they made the mark "enrolled"; certificates were replaced by certificates for listening to courses; when entering the university there was no need to submit a school leaving certificate, only the level of knowledge of the entrant was checked. The Soviet system of education was mass-oriented, based on the principle of education as the most important component of the progress of a socialist society. The downside of the process of proletarianization of the educational system was the low educational level of entrants. Therefore, in 1926, the system of training under the order was abolished and returned to the entrance examinations.

Key words: proletarianization, training, Kharkiv.

Постановка проблеми. Освіта стала каталізатором трансформації структури населення Харкова протягом 1920-х – початку 1930-х рр. Пролетаризація освіти виявилася однією з найбільш характерних ознак модернізації за більшовицьким зразком. З одного боку, освітня царина мала сприяти створенню системи кваліфікованих кадрів, які в умовах сталінської індустріалізації були рушійною силою грандіозних економічних перетворень. Водночас саме через мережу навчальних закладів радянська влада прищеплювала нову систему цінностей, що сприяло формуванню людини нового типу, яку дослідники називають *homo soveticus*. Пролетаризація освіти була покликана створити соціальний прошарок трудівників, які у разі потреби могли здійснити світову революцію, що відповідало класичним канонам марксизму-ленінізму.

Аналіз досліджень. У СРСР було надано можливості підвищити свій культурний та професійний рівень мільйонам простих людей. На таких досягненнях влади наголошували радянські історики: В. Я. Білоцерківський (Білоцерківський, 1985), М. А. Пузанов (Пузанов, 1980) та ін. Довгий час замовчувалися такі негативні практики, як обмеження доступу до освіти найбільш культурно розвинутим прошаркам населення та пониження загального рівня розвитку тому, що за зразок було прийнято «низький» освітній стандарт. Роботи сучасних українських авторів відрізняються намаганням показати котраверсійний характер освітньої системи (Іванцова, 2008; Рябченко, 2012).

Мета статті – розглянути механізм регулювання соціального складу закладів системи професійної освіти.

Виклад основного матеріалу. Необхідність пролетаризації освіти прямо витікала з ідеологічного чинника. Пролетарії та селяни будували нову державу, спираючись лише на власні можливості. Теоретичні настанови теоретиків соціалізму склали цілісну програму формування соціалістичної інтелігенції, її залучення на сторону радянської влади та поступове перевиховання в дусі соціалізму старих фахівців, висунення на керівну

господарську роботу сотень тисяч робітників і селян та створення умов для підвищення їхнього загальнокультурного рівня; професійну підготовку кадрів через систему вищих і середньоспеціальних навчальних закладів.

Пролетаризація передбачала низку заходів, спрямованих на зміну соціального складу учнів навчальних закладів у бік вихідців із робітничо-селянського середовища. Формами пролетаризації освіти виступали: відрядження на навчання робітників «від станку», чистки серед студентства, створення робітничих факультетів як підготовчих до вступу у ВНЗ, нормування соціального складу учнів та студентів, уведення оплати за навчання, від якої частково чи повністю звільнялись діти робітників та селян, тощо.

За даними Г. В. Касьянова, на 1913 р. соціальний склад студентів вищих технічних навчальних закладів був представлений переважно вихідцями із середовища міщан та цехових (31,6% у вищих технічних навчальних закладах та 32,2% у середніх), а також представниками заможного селянства (21% у вищих технічних навчальних закладах та 46,6% – у середніх) (Касьянов, 1991: 56).

Соціальний склад харківських студентів мало чим відрізнявся від загальноукраїнських показників. Зокрема, до революції у ХТІ навчалися переважно діти службовців, дрібних торговців та заможних селян. Дані різних періодів було проаналізовано в статистичному збірнику «Життя сучасного українського студентства», який вийшов друком у 1924 р. Укладачі порівняли соціальний склад харківського студентства 1909 та 1923 років. Відсоткове співвідношення робітників та селян з 1909 по 1923 рік збільшилося в чотири з половиною рази за рахунок так званого нетрудового елемента (Жизнь современного украинского студенчества, 1924: 12).

Боротьба за пролетаризацію освіти стала головним завданням партійних та освітніх органів. Її результатом стало збільшення питомої ваги вихідців з робочого та селянського середовища. Це у листопаді 1927 р. підкреслював у своїй доповіді на XII Харківській окружній партійній кон-

ференції П. П. Постишев. Серед студентів інших курсів відсоток службовців та дітей службовців був вищим.

Якщо в 1922/23 н. р. серед студентів було 18,9% колишніх робітників та їхніх дітей, то в 1927/28 н. р. робітничий прошарок зріс до 45,9% (ДАХО. Ф. Р-858. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 37). За даними шкільного перепису на грудень 1927 р., соціальний склад учнівства характеризувався такими показниками: в індустріально-технічних профшколах навчалось 24,1% вихідців із пролетарського середовища, 4,6% становили селяни, 60% – це були діти службовців, 3,4% – діти кустарів та 8,9% представників інших соціальних прошарків. У школах ФЗУ навчалось 66% дітей робітників, 0,6% селян, 19,1% службовців, 2,4% дітей кустарів та 18,2% інших (Підготовка кадрів в ССРСР, 1933: 82). Поміж усіх радянських республік Україна відзначалася найбільшою вертикальною мобільністю.

Станом на 1931 р. питома вага вихідців із робітничого середовища, що були студентами українських інститутів, досягла 52% (у РСФСР – 47%), майже 61% – серед першокурсників (Культурне будівництво в Українській РСР, 1979: 21). Радянська влада позиціонувала такі цифри як власне досягнення. Тисячам вчорашніх знедолених було надано можливість навчатися та підвищити власний професійний рівень. Причому факти приховування соціального минулого, підміни соціального походження соціальним положенням старанно замовчувалися радянською історіографією.

З 1921 р. до 1926 р. широко практикувалось навчання за відрядженням профспілок, комнезамів та партії. За схемою укомплектування вищих навчальних закладів на 1922/23 навчальний рік місця в ХТІ розподілялися між Харківським губернським комітетом КП(б)У (25%), губернським комітетом незаможних селян (5%), губернськими профспілковими осередками (60%), губернським военкоматом (10%) (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 19. Оп. 9. Спр. 1737. Арк. 14). Такий абітурієнт обов'язково мав заручитися підтримкою місцевої комсомольської чи партійної організації, яка надавала характеристику з місця роботи. Часто у характеристиках були фрази на кшталт: «... проявив себе як чесний товариш, що стоїть на сторожі радянської влади та завоювань Жовтневої революції. В роботі проявив максимум енергії та старанності» (ДАХО. Ф. Р-820. Оп. 1. Спр. 302. Арк.3). Така специфічна форма написання заяв свідчить про посилену увагу до моральних характеристик індивіда.

У подальшому механізм відбору було зведено до бюрократичної процедури із залученням до колективної відповідальності значної маси «надійних» людей. Наприклад, профспілки на підприємствах приймали заяви від бажаючих членів союзу вступити до навчального закладу. Ці заяви розглядалися культвідділом, і на кожне місце обирали двох кандидатів. Критерієм відбору ставали «здатність і енергійність охочих до подальшої роботи» (ДАХО. Ф. Р-858. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 26). Наступним етапом відбору була комісія при культвідділі Харківського міського союзу професійних спілок. Вже на відібраних і затверджених кандидатів союзів посилювалися відповідні відрядження. Таким чином, система відрядження на навчання до вищих навчальних закладів сприяла формуванню прошарку технічно освічених людей із середовища прибічників радянської влади.

На звільнення від тих, хто вважався студентом номінально, а також від явно ворожих елементів у 1921/22 та 1922/23 навчальних роках були спрямовані кампанії перереєстрації. У результаті їх проведення кількість робітників збільшилась у вузах до 12,3% і селян – до 21,4%, а в технікумах – до 31,4% та 28,1% відповідно (Рябченко, 2012: 13).

Питання формування соціального складу учнів та студентів з початком кампанії «викриття шкідників» на виробництві набуло особливого значення.

Для забезпечення належного прийому в профшколи, що готували молодший технічний персонал, Харківська окружна інспектура пропонувала завідувачам під особисту відповідальність дотримуватися певних вказівок у загальній кількості прийому: профшколи повинні були набрати як мінімум 50% вихідців робітничого та 7% осіб селянського походження (ДАХО. Ф. Р-820. Оп. 1. Спр. 320. Арк. 176).

Від абітурієнтів, чії батьки належали до так званих «нетрудових елементів», заяви навіть не приймалися. В анкетах вступників переважали питання, спрямовані на виявлення інформації про діяльність абітурієнта та його батьків до революції та в роки громадянської війни, а також суспільну активність вступника. Окремо рекомендували на навчання саме підприємство, яке відряджало абітурієнта на навчання та місцевий партійний осередок, що також свідчить про посилену увагу до суспільно-політичної діяльності суб'єкта. Численні перевірки виявляли студентів із підозрілим соціальним минулим, так званих «класово чужих» і «класово ворожих елементів» (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 19. Оп. 9. Спр. 1737. Арк. 32–87).

Показовою виглядає справа студентки Харківського інституту народної освіти О. Кушнарьової-Єлецької. Запит щодо неї Луганський відділ Державного політичного управління направив до ХТІ з метою її виключення. Приводом для виключення став факт підробки документів про соціальне походження. Біографія самої О. Кушнарьової-Єлецької, яка служила в лавах Червоної армії та мала пільги для вступу як член сім'ї червоного партизана і червоногвардійця, не могла замінити її куркульського походження (ДАХО. Ф. Р-858. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 17). Як наголошує О. Л. Рябченко, студентство стало заручником більшовицької освітньої політики, що орієнтувалась на класовий підхід у формуванні контингенту: «Багатьом потрібно було пристосовувати особисту історію до вимог нової державної ідеології <...> Розповсюдженням стало явище приховування свого соціального походження, підміна поняття «соціальне походження» «соціальним положенням» (Рябченко, 2012: 63).

Часто виявити таких студентів допомагали звернення радянських громадян до преси, профспілкових комітетів та інших радянських установ. Механізм викриття таких псевдопролетаріїв ілюструє справа студента ХТІ В. Я. Чушвілі. Газета «Комуніст» за № 259 від 31 жовтня 1929 р. надрукувала замітку про сина крамаря Чушвілі, який навчався у Харкові. Бюро розслідувань газети терміново направило запит до харківської окрпрофради щодо згаданої особи. Окрпрофрада у свою чергу зобов'язала в триденний термін профкоми виконкомів усіх навчальних закладів знайти В. Я. Чушвілі та інших студентів, на яких прийшли подібні запити та анонімки. Виконпрофбюро ХТІ, виправдовуючись, заявляло, що даний студент сфальсифікував відомості про себе, зазначивши, що «його основна професія – слюсар, що батько його селянин, робив три роки на заводі. Займається дрібною торгівлею як інвалід» (ДАХО. Ф. Р-1000. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 14). Влада ініціювала та всіляко підтримувала систему доносів, подаючи їх як факти боротьби із соціальною несправедливістю. Через таку політику страждали найбільш підготовлені студенти, які не могли навчатися через вороже ставлення оточуючих.

До негативних наслідків кампанії пролетаризації слід віднести зловживання, що були пов'язані з улаштуванням на навчання рідних та знайомих чиновників різного масштабу. Влітку 1927 р. РСІ провела обстеження вступної кампанії до харківських ВНЗ та виявила факти прийому за письмовими проханнями. Враховуючи за факт погіршення соціального складу студентства, було

запропоновано заборонити записки та збільшити кількість робітничих факультетів та підготовчих курсів, щоб покращити успішність абітурієнтів пролетарського походження.

До новацій, викликаних часом, слід також віднести послаблені вимоги до студентів. Так, у 1921 р. підсумкові оцінки було скасовано, замість них почали робити позначку «зараховано»; атестати замінялися на свідоцтва про прослуховування курсів; для вступу до ВНЗ не треба було подавати атестат про закінчення школи, перевірявся лише рівень знань абітурієнта. Радянська система освіти була орієнтована на масовість, виходячи з принципу, що освіта – найважливіший компонент прогресу соціалістичного суспільства. Зворотнім боком процесу пролетаризації освітньої системи став низький освітній рівень абітурієнтів. Тому в 1926 р. було відмінено систему навчання за розрядною та повернено вступні іспити.

Зважаючи на заідеологізованість процесу підготовки кадрів, під час вступу до вищих навчальних закладів перевагу надавали «старим робітникам та робітницям» з багаторічним виробничим стажем, за ними йшли члени родин робітників, що раніше працювали на виробництві, а потім уже решта осіб. Влада цілеспрямовано, системно створювала виробничу інтелігенцію з пролетарського середовища. Це ставило в нерівне становище представників інших прошарків населення, підміняло освіченість соціальним становищем та партійною відданістю.

У результаті такого підходу до формування технічної інтелігенції студенти не могли належним чином опановувати навчальний матеріал, що підтверджували своїми виступами керівники НКО УСРР. Так, Я. П. Ряппо зазначав: «Попавши до інституту, [вони] потім піднімали голос, що тяжко приходиться від занять і кольоквій, які там їм не під силу». Його безпосередній керівник М. Скрипник вдався до пошуку причин такого явища: «Вельми великий відсоток неуспішності пояснюється недостатньою підготовкою, недостатнім рівнем знань прийнятих до високих шкіл» (Ряппо, 1928: 76, 79).

Отже, промисловість поповнювалась не стільки фаховими, скільки соціально відповідними кадрами.

Для підвищення освітнього рівня майбутніх студентів як тимчасовий захід організовувалися робітничі факультети, а також підготовчі курси, які в травні 1930 р. за рішенням ЦК ВКП(б) були віднесені до системи робітничих факультетів.

Кодекс законів про освіту 1922 р. (ст. 397) визначав основним завданням робітничих факультетів

тетів підготовку робітників і селян до безпосереднього вступу до інституту з метою створення кадрів науково-освічених організаторів соціалістичного господарства і дійсного зробітництва існуючих інститутів (Собрание узаконений и распоряжений, 1922: 876), цим самим надаючи можливість людям із досвідом революційної боротьби отримати чи підтягнути власний освітній рівень до необхідних стандартів.

За декретом РНК УРСР «Про організацію робітничих факультетів» від 7 березня 1921 р. їхній склад формувався виключно за відрядженнями профспілок, комнезамів та партосередків (Культурне будівництво в Українській РСР, 1979: 183). У 1923/24 навчальному році розподіл місць на робітничих факультетах було розподілено серед таких організацій: 13,4% – КП(б)У, 12,4% – ЛКСМУ, 10% – комітети незаможних селян, 5,7% – військові організації, 43,4% – профспілки, 9,1% – пронос (Рябченко, 2012: 31). Тому робітничі факультети виявилися основним каналом для вступу до ВНЗ робітників, селян та членів партії, так званими розплідниками нової інтелігенції. Випускники робітфаків мали право першочергового вступу до вищих навчальних закладів, а з 1930 р. – до того закладу, до якого відносився сам робітфак. Як справедливо зауважує дослідниця Н. І. Іванцова, «робітфаківці були на вістрі політичної роботи в інститутах, як правило, на них припадав основний тягар громадської роботи серед студентства», а тому існування робітничих факультетів як провідників партійних рішень мало також важливе політичне значення (Іванцова, 2008: 81).

Як тимчасовий захід при ВНЗ створювалися підготовчі курси, але основним типом навчального закладу, що готував контингент пролетарських студентів, залишилися робітничі факультети. На заклик держави до робітників

«пролетарі – у вузи» відгукнулося багато молоді. Перший в Україні робітничий факультет було створено у 1921 р. при Харківському технологічному інституті. Строки навчання варіювалися в залежності від ступеня підготовленості студента від двох до трьох років. Зокрема, з 1929 р. термін навчання збільшився до чотирьох років, що було пов'язано зі збільшенням обсягу набутих знань (повинні були дорівнювати обсягу десятиріччя). З 1924 по 1928 рр. робітфак ХТІ випустив більше 2200 чоловік (Харьковский политехнический институт, 1985: 46). Також існували вечірній робітфак ім. Котлова та вечірній робітфак Харківської окружної ради професійних спілок.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що урядова політика сприяла обмеженню доступу до освіти групи «нетрудових елементів» і збільшенню питомої ваги серед учнів та студентів-вихідців із робітничого та селянського середовища. Боротьба за пролетаризацію освіти стала головним завданням партійних та освітніх органів Харкова. Виробничу інтелігенцію намагалися створити з людей, що ідентифікували себе з новим соціальним ладом. Напрямами пролетаризації освіти виступали: направлення на навчання робітників «від станку», чистки серед студентства, створення робітничих факультетів як підготовчих до вступу до ВНЗ, нормування соціального складу учнів та студентів, уведення оплати за навчання, яка частково чи повністю відмінялася для дітей пролетарського походження, відміна вступних іспитів у першій половині 1920-х рр. тощо. Класова упередженість призводила до розповсюдження явищ приховування свого соціального походження шляхом надання недостовірних, неповних даних про свою родину; зловживань службовим становищем із боку чиновництва з метою долучити до навчання у вищій школі своїх родичів і знайомих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 19. Оп. 9. Спр. 1737.
2. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р–820. Оп. 1. Спр. 302.
3. ДАХО. Ф. Р–820. Оп. 1. Спр. 320.
4. ДАХО. Ф. Р–858. Оп. 2. Спр. 6.
5. ДАХО. Ф. Р–858. Оп. 2. Спр. 12.
6. ДАХО. Ф. Р–1000. Оп. 1. Спр. 155.
7. ДАХО. Ф. Р–1392. Оп. 2. Спр. 535.
8. Жизнь современного украинского студенчества : по данным студенческих переписей и других обследований. Харьков : Червоный шлях, 1924. 46 с.
9. Кодекс законов о народном просвещении УССР / Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922. 19 дек. (№ 49). Отд. первый. С. 850–903.
10. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії та Радянського уряду : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1979. 665 с.
11. Подготовка кадров в СССР (1927–1931). Москва ; Ленинград : Гос. соц.-экон. изд-во, 1933. 259 с.
12. Харьковщина в цифрах и фактах (материалы к отчетной кампании советов). Харьков : Изд. Харьк. окрисполкома, 1928–1929. 134 с.

13. Білоцерківський В. Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926–1937 рр.). Харків : Вища школа; Харк. держ. ун-т, 1985. 176 с.
14. Іванцова Н. І. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921 – 1930 рр. в Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Харків, 2008. 256 с.
15. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). Київ : Наукова думка, 1991. 96 с.
16. Приём в институты и рабфаки УССР в 1923–24 уч. г. *Студент революции*. 1924. № 1. С. 27–32.
17. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. Київ : Вища школа, 1980. 232 с.
18. Рябченко О. Л. Студенти радянської України 1920–1930-х рр. : практика повсякденності та конфлікти ідентифікації : монографія. Харків : ХНАМГ, 2012. 456 с.
19. Ряппо Я. Радянське студентство. Харків : Держвидав України, 1928. 48 с.
20. Сірополко С. О. Народна освіта на українських землях і в колоніях. *Українська культура зб. ст.* ; за ред. Д. Антоновича. Мюнхен, 1988. С. 76–79.
21. Харьковский политехнический институт. 1885–1985 гг. : История развития / отв. ред. Н. Ф. Киркач. Харків : Вища школа, 1985. 223 с.

REFERENCES

1. Central'nij derzhavnij arhiv vishhijh organiv vladi ta upravlinnja Ukraini. F. 19. – Op. 9. – Spr. 1737 [in Ukrainian].
2. Derzhavnij arhiv Harkivs'koї oblasti. F. R–820. – Op. 1. – Spr. 302 [in Ukrainian].
3. Derzhavnij arhiv Harkivs'koї oblasti. F. R–820. – Op. 1. – Spr. 320 [in Ukrainian].
4. Derzhavnij arhiv Harkivs'koї oblasti. F. R–858. – Op. 2. – Spr. 6 [in Ukrainian].
5. Derzhavnij arhiv Harkivs'koї oblasti. F. R–858. – Op. 2. – Spr. 12 [in Ukrainian].
6. Derzhavnij arhiv Harkivs'koї oblasti. F. R–1000. – Op. 1. – Spr. 155 [in Ukrainian].
7. Derzhavnij arhiv Harkivs'koї oblasti. F. R–1392. – Op. 2. – Spr. 535 [in Ukrainian].
8. Zhizn' sovremenogo ukrainskogo studenchestva : po dannym studencheskih perepisej i drugih obsledovanij [The life of modern Ukrainian students: according to student censuses and other surveys]. H.: Chervonij shljah, 1924. 46 s. [in Russian].
9. Kodeks zakonov o narodnom prosveshhenii USSR [Code of laws on public education of the USSR] // Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. 1922. 19 dek. (№ 49). Otd. pervyj. S. 850–903 [in Russian].
10. Kul'turne budivnictvo v Ukraїns'kij RSR. Najvazhlivishi rishennja Komunistichnoї partii ta Radjans'kogo urjadu: zbirnik dokumentiv i materialiv. [Cultural construction in the Ukrainian SSR. Major Decisions of the Communist Party and the Soviet Government: Collection of Documents and Materials]. K.: Naukova dumka, 1979. 665 s. [in Ukrainian].
11. Podgotovka kadrov v SSSR (1927 – 1931) [Training in the USSR (1927 – 1931)]. – M.; L.: Gos. soc.–jekon. izd-vo, 1933. 259 s. [in Russian].
12. Har'kovshhina v cifrah i faktah (materialy k otchjotnoj kampanii sovetov) [Kharkiv region in figures and facts (materials for the reporting campaign of councils)]. H.: Izd. Har'k. okrispolkoma, 1928 – 1929. 134 s. [in Russian].
13. Bilocerkivs'kij V. Ja. Komunistichna partija – organizator kul'turnoї revoljucii na Ukraїni (1926 – 1937 rr.) [Communist Party – Organizer of the Cultural Revolution in Ukraine (1926 – 1937)] H.: Vishha shkola; Hark. derzh. un-t, 1985. 176 s. [in Ukrainian].
14. Ivancova N. I. Rozvitok profesijnōi robitnichoї osviti bez vidrивu vid virobництва u 1921 – 1930 rr. v Ukraїni. [The development of professional working education without a break from production in 1921 – 1930 in Ukraine] : dis. ... kand. ist. nauk : 07 00 01 «Istorija Ukraїni». H., 2008. 256 s. [in Ukrainian].
15. Kas'janov G. V., Danilenko V. M. Stalinizm i Ukraїns'ka inteligencija (20 – 30-ti roki) [Stalinism and the Ukrainian intelligentsia (20-30s)]. K.: Naukova dumka, 1991. 96 s. [in Ukrainian].
16. Prijom v instituty i rabfaki USSR v 1923 – 24 uch. g. [Admission to the institutes and labor schools of the Ukrainian SSR in 1923 – 24 students. g.] // Student revoljucii. 1924. № 1. S. 27–32 [in Russian].
17. Puzanov M. F., Tereshhenko G. I Oчерки istorii professional'no-tehnicheskogo obrazovanija v Ukrainskoj SSR [Essays on the history of vocational education in the Ukrainian SSR]. K.: Vishha shkola, 1980. 232 s. [in Russian].
18. Rjabchenko O. L. Studenti radjans'koї Ukraїni 1920 – 1930-h rr. : praktika povsjakdennosti ta konflikti identifikacii [Students of Soviet Ukraine 1920 – 1930s: practice of everyday life and conflicts of identification]: monografija. H.: HNAMG, 2012. 456 s. [in Ukrainian].
19. Rjappo Ja. Radjans'ke studentstvo [Soviet student body]. H.: Derzhvidav Ukraїni, 1928. 48 s. [in Ukrainian].
20. Siropolko S. O. Narodna osvita na Ukraїns'kih zemljah i v kolonijah [National education in Ukrainian lands and colonies]. // Ukraїns'ka kul'tura [zb. st.] / za red. D. Antonovicha. Mjunhen, 1988. S. 76–79 [in Ukrainian].
21. Har'kovskij politehnicheskij institut. 1885 – 1985 gg.: Istorija razvitija [Kharkov Polytechnic Institute. 1885 – 1985 : History of development]/ отв. ред. Н. Ф. Киркач. H.: Vishha shkola, 1985. 223 s. [in Russian].